

5. SZÓTÁR

A) MAGYAR ADATOK

1. Megragadja az *alkalmatosságot*¹ 'kihasználja a kínálkozó lehetőséget' sz

Előzmények

1598 Elni az alkalmatofsággal. | BD-4.9.1.7

1615–1616 ... ily alkolmatosságot ne mulasson² el. (Balázsfalva) | SzT-1.228/2

1628 [S]emmi alkalmatosságot el ne mulassatok, hanem minden állapotokról tudósítások ... (Bethlen Gábor levele Bethlen Péter kíséretéhez. Gyulafehérvár, 1628. március 7. № 61) | BGL-229

1650 Zrínyi

Leszen oly idő, hogy nem a magunk választásából fogunk kardot venni kezünkben, hanem akkor, amikor az ellenségünknek leszen módja és akarata hozzá, és meg fogjuk bizonyítani kárunkkal, hogy aki szintén nem resolutus [kész] *az alkalmatosságot megragadni*, mikor jön, megnyomorítja üt, mikor nem hinné is. (VH, 5. disk.) | ZÖ-277, ZP-119/29–32, BJ-574/1

Egyéb változatok

... ne veszesse el *az alkalmatosságot*. (VH, 2. disk.) | ZÖ-265, ZP-110/8 ✧ Szükséges, hogy mikor valami *alkalmatosságot az ember lát, nyúljon hozzá* ... (VH, 6. disk.) | ZÖ-281, ZP-122/33–34

Későbbi adatok

1726 ... az iffiu oda megyen, és azt nem vizsgálja ha alusznaké vagy sem, hanem él az alkalmatosságal. (Mikes Kelemen levele. rodosto 24 maji 1726.) | MK-131

1798–1799 Éris, a' visszavonás Istenasszonya kap az alkalmatosságon; 's Dorottyát választja ki a' háborúság' szerzésre. (Csokonai Vitéz Mihály: Dorottyá) | CsVM-5/653

1873 Megragadni az alkalmat. | BM-2.23/1

Rokonsága

Angol To seize the opportunity „Megragadja az alkalmat”.

Észt Võimalust ära kasutama „Felhasználja az alkalmat”.

Lengyel Wykorzystać okazję {korzystać z okazji} „Kihhasználja az alkalmat”.

Német Die rechte {beste} Gelegenheit ergreifen „Megragadja a megfelelő {a legjobb} alkalmat”.

Olasz Approfittare dell'occasione „Kihhasználom az alkalmat”.

¹ Alkalmatosságot: alkalmat.

² Mulasson: szalasszon.

2. Álom, esős idő 'elmúlik, nem kell vele törődni' sz
Főleg Erdélyben ma is ismert kifejezés.

Korábbi előfordulások

1598 Álom, s esős idő. | BD-5.8.4.8

1611 Álom s' esős idő. | SzM-1.9/2

1650 Zrínyi

Álom, esős idő mind elmúlik, az Istennél vagyon a jövőendő ... (VH, 16. af. Álomlátás) | ZÖ-295, 925 (jegyz.), ZP-524 (hasonmás, 28v), BJ-274/2

További adatok

1713 Álom 's esős idő. 'Nem fokot kell az álmon építeni.' | KV-487

1792 Álom, 's esős idő. | BSzD-10

1851 Álom, esős idő. | EJ-377

1966 Álom (s) esős idő. | ON-43/335

2009 Álom s esős idő. 'Elmúlik, nem kell vele törődni.' | SzÁ-46/2

Regionális adatok

Deb Álom esős idő. | KÁ-19

Erd Álom s esős idő. | VG-1.44/115 (10) ✧ Álom s esős idő. 'Nem kell hinni az álomnak.' | VG-2.24/83

Kra Álom esős idő. | MM-90

Szam Álom esős idő. | CsB-39

3. Ne közöld asszonyemberrel titkodat, mert megcsalatkozol 'nem jó a nőkre titkot bízni, mert kifecsegek' KÖZM

1650 Zrínyi

... az asszonyemberek ellophtják azt a titoknak kulcsát. Nincs önáluk titok, az ő szájuk bé nem záródhatik. Sok példánk vagyon felőlük ... *Ne közöld tehát asszonyemberrel titkodat, mert egyébiránt megcsalatkozol. A vestimentis tinea, a muliere iniquitas* [ruhából moly, asszonyból baj].³ (VH, 52. af. Titok) | ZÖ-317, ZP-146/27–28, 33–34, BJ-547/1

Későbbi adatok

1794 Nem kell az Asszonyoknak mindent órrára kötni. | KP-124

1850 Soha nagy titkodat asszony orrára ne függeszd. ✧ Nem kell az asszonynak mindent orrára kötni. | BM-1.408–409 = 1873 BM-2/1.48/2

1966 Asszonyra ne bízd a titkot, mert a könyökén is kiszalad. | ON-1.56/703

2009 Nem kell az asszonynak mindent az orrára kötni. | SzÁ-82/1

Regionális adat

Göcs Ném köll az asszonnak mindent az orára kötnyi. | BE-19/135

³ Utalás a következő bibliai helyre: „A ruhából jön elő a moly, s az asszonyból a férfi rosszasága” (Sír 42,13). (A szerk.)

Rokonsága

- Angol* A woman conceals what she knows not „Az asszony azt titkolja el, amiről nem tud”. | 1386 k. ODEP-908/1
- Észt* Sõel on vee pidamiseks palju sündsam kui naese suu saladuse hoidmiseks „A rosta jobban megtartja a vizet, mint az asszony szája a titkot”. | KS-11073
- Lengyel* Zachować co w sekrecie, najcieżej jest kobiecie „A legnehezebb a nőnek titokban tartania valamit”. | 1570 AK-3.155/8
- Német* Frauen verschweigen alle Geheimnisse, die Sie nicht wissen „Az asszonyok elhallgatják az összes titkot, amelyről nem tudnak”. | W-1.1124/433
- Olasz* La donna è come la gazza; quel che sa riporta in piazza „A nő akár a szarka: amit tud, továbbadja a piac téren”. | LC-460/885 ♠ La donna tace quel che non sa „Az asszony azt titkolja el, amiről nem tud”. | LC-461/891

4. A sok *bába* közt elvész⁴ a gyermek ’ha sokan intéznek valamit, az gyakran nem sikerül’ KÖZM

Magyarul 1598-tól ismert, főleg szláv rokonsága van.

Korábbi előfordulások

- 1598 Az fok Bába közöt a gyermekis el fzikot vezni. ’Multitudo imperatorum Cariam perdidit.’⁵ | BD-2.6.9.2
- 1611 Az foc Bába között az gyermekis elvéfz. | SzM-1.15/2
- 1634 Mert miképpen hogy az sok bába közöt az gyermek megvész: azonképpen az sok orvosok közötis az beteg. (I. Rákóczi György ajánlása Lórántffy Zsuzsannának) | Magyar Nyelv 1938 (34): 116
- 1637 ... a sok fordítás-közöt az Isten ígéje (mint a sok bába-közöt a gyermek) el-vész közöttök. (Pázmány Péter: Igazságra vezérlő kalauz) | PPÖ-3/477

1650 Zrínyi

... mikor nem kell elmulatnunk⁶ az alkalmatosságot ellenségre mennünk, tudniillik, mikor egymás között egyenetlenség vagyon, akkor menj reá, mert a sok *bába* között *el kell veszni a gyermeknek* ... (VH, 6. af. Széthúzás az ellenségnél) | ZÖ-288, ZP-130/5–7, BJ-149/1, HB-28, SzK-3.220

További adatok

- 1713 A’ sok bába közt a’ gyermek-is el vész {elvész}. | KV-268, 318
- 1834 ... a sok bíró közötti válogatásban végre elveszett az igazság, mint a sok bába közt a gyermek. (Kossuth Lajos: Országgyűlési tudósítások. 1834. április 22.) | KL
- 1851 Sok bába közt a gyermek is elvész. | E-589
- 1852 A’ sók bába közöt gyermek el-vész. | FLC-428
- 1866 Sok bába: gyermekhalál – ki-ki a maga helyén. (Kossuth Lajos levele Kiss Miklósnak. Turin, 1866. május 20.) | KL

⁴ Az *elvész* kétféleképp is értelmezhető: ’elkallódik, eltűnik’ vagy ’elpusztul’. Bármely magyarázatot fogadjuk is el, a gyermek egyik esetben sem részesül az őt megillető gondoskodásban. (A szerk.)

⁵ Magyarul: az uralkodók sokasága pusztította el Cariát.

⁶ Elmulatnunk: elmulasztanunk.

- 1890 Sok bába közt elvész a gyermek. | AJ-315
 1966 Sok bába közt elvész a gyerek {meghal a pulya}. | ON-1.62/31
 2000 Sok bába közt elvész a gyerek. | PGy-3.43
 2009 Sok bába közt elvész a gyermek. | SzÁ-90/2–91/1
 2015 Sok bába közt elvész a gyerek {a gyermek}. | PGy-7.21

Regionális adatok

- Deb* Sok bába közt elvész a gyerek. | KÁ-26 = *Dsz* LK-116
Dtúl Sog bábaasszon köszt vágatlan marad a baba burikja.⁷ | ÚMTsz-1.288/2
Erd Sok bába közt elvész a gyermek. | VG-1.49/2 (33) = *Kr* MM-941 = *Szat* BL-82
Szam Sog bába köszt mekhal a puja {évész a gyermek}. | CsB-57

📖 E közmondás rokon megfogalmazásban megtalálható a következő nyelvekben: orosz, bolgár, cseh, finn, lengyel, szerb, szlovák, szlovén, ukrán, perzsa, s ismert két 19. század végi német megfelelője is: PGy-1.37A, PGy-5.60.

Rokonsága

- Cseh* U sedmi chův ditě bezoké „Hét dada között a gyermeknek nincs szeme”. | FLČ-428
Lengyel Gdzie wiele nianiek, tam dziecko bez nosa „Ahol sok a dajka, ott orr nélküli a gyermek”. | 1819 AK-1.529/49
Német Viel Hebammen taugen nicht zusammen „Sok bába együtt semmire se jó”. | 1870 W-2.447/5

5. Belé, Balázs, lovat ad Isten 'vágj bele, majd megsegít az Isten!' sz

Lerövidülve, *hűbelebalázs* alakban napjainkban is közismert. Hűbele Balázs a főszereplője Arany László *A délibábok hőse* (1872) című verses regényének.

📖 ON-2.187–189, BV-2.234

Előzmény

1598 Bele balaz, lovat ad Iften. | BD-2.2.2.10

1650 Zrínyi

Noha azért nem mindenknek kell okát vizsgálunk, mikor nem lehet, mindazonáltal ehhez is okosság kell, mert az okosság megválasztja, minek nem kell okát keresnünk s minek kell, a bolond egyáltalában semminek nem keresi, hanem csak, amint a magyar mondja, *belé, Balázs, lovat ad Isten*. Az okos hadnagy⁸ mindenknek okát keresse... (VH, 6. disk.) | ZÖ-283, ZP-124/8–12, BJ-159/1, HB-28

⁷ Burikja: köldökzsinóra.

⁸ Korábban *hadnagy* szavunk 'parancsnok' jelentésben dívott. A *-nagy* utótagú összetett szavaink valamilyen vezető tisztséget betöltő, bizonyos eseményt irányító személyt jelöltek: *falnagy* 'falus-v. városbíró', *karnagy* 'karmester', *násznagy* 'vőfély', *várnagy* 'várórségparancsnok'. (A szerk.)

További adatok

- 1713 Hű bele Balás lovat ad I[ste]n. | KV-10 ⇨ (Hű) bele Balás lovat ad I[sten]. | KV-87
 1794 Hü bele Balás lovat ad I[sten]. | KP-85
 1851 Hüh belé Balázs, lovat ad isten. | EJ-507 ⇨ Hüh belé Balázs módjára. | EJ-506
 1890 Hü bele Balázs módjára. ⇨ Hű bele Balázs, lovat ad az Isten! | AJ-145, 207
 1966 Hübelebalázs módjára. | ON-294/991
 2009 Hübelebalázs módjára viselkedik. 'Kapkodón, hebehurgyán.' | SzÁ-628/2

Regionális adatok

- Drsz* Hü bele, Balázs! 'Elhamarkodva cselekvő emberre mondják.' | LK-133
Erd Olyan hübelebalázs. 'Hirtelen, kapkodó ember.' ⇨ Hübelebalázs módjára viselkedik. | VG-2.139/323
Kra Hübelé Balázs, lovat ad az isten. | MM-420
Szam Hű bele, Balázs! Lovat ad az Isten! | CsB-405
Szla Hübelebalázs. | PO-221/2

6. Békét hagy vkinek v. vminek '1. nem foglalkozik vele, 2. nem bántja, nem zaklatja' sz Ma is közismert szólás.

Korábbi előfordulások

16. sz. *eleje* Hagi békét enekem. (VirgK 206) | NySz-1/197
 1558 ... hagyjatok békét az sok beszédnek. (Bornemissza Péter: Tragoedia magyar nyelven, az Sophocles Electrájából) | HB-583
 1568 ... kérte zabo balint hogy hagyó(n) beket neky. (Kolozsvár) | SzT-1.713/2
 1598 Hágy békét máfnak, magadra vífély gondot. | BD-1.5.4.9 ⇨ Az minek mikor v̄deie nincz annak békét hágy. | BD-2.1.9.9 ⇨ Békét hágy annak a ki téged nem bánt. | BD-2.10.8.9 ⇨ Az mit houá nem tóttél, hágy békét annak. | BD-3.4.3.8 ⇨ Az kihöz femmi gondod nincz, hágy békét annak. | BD-5.2.6.10
 1626 Hagy bekít nekj, hiszem megh valtya az kinek kell. (Alsócsernát) | SzT-1.714/1

1650 Zrínyi

Hagy békét néki [ellenségednek], hanem osztán egyszersmind nyakában⁹ dűlj ... (VH, 82. af.) | ZÖ-330, ZP-152/29–30, BJ-158/1 ⇨ Sokszor kanizsai török közel Muraközkhöz ereszti a marháját legeltetni, de akkor leginkább *békét* kell *hagyni*, mert mindenkor olyankor lest vet¹⁰ ... (VH, 3. centuria) | ZÖ-349, ZP-162/2–3

1651 Zrínyi

Hagyjunk békét ártatlan Egervárának. | SzV-4.63/4, ZÖ-70/63.4, BJ-158/1

⁹ Zrínyi korában több ige vonzata eltért a maitól: gyakran a mai *-ba*, *-be* rag helyett *-ban*, *-ben* volt a szokásos forma. Néhány példa a Szigeti veszedelemből: *szállj le pokolban*, *tégedet küldjellek Törökországban*, *fogságban vetteték*, *az egekben nézve*. (A szerk.)

¹⁰ Lest vet: kelepécét állít.

1655 Zrínyi

De *hagyjunk* ennek most *békét*, térjünk a diskurzusunkra. | MÉ, ZÖ-380, ZP-189/3, BJ-158/1

Újabb adatok

1713 *Hagy* *békét* másnak magadra *vífely* gondot. | KV-12

1768 ... *tü* mért nem hattok *békét* neki. (Szentlélek) | SzT-1.714/1

1777 ... miért nem hágy *ked* *békét* a más *Feleségének*. (Kolozs m.) | SzT-1.714/1

1873 *Hagyj* *békét* mindenkinek. | BM-3/1.86/1

1937 *Hagyj* *békét* másnak, magadra *viselj* gondot. | KI-61

1959 *Békében* {*Békén*} *hagy* *vkit* v. *vmit*. | ÉrtSz-1.489/1

1966 *Ha* *békében* *akarsz* *élni*, *békét* *hagyj* másnak. | ON-1.79/520

2003 *Békében* {*békén*} *hagy* *vkit* v. *vmit*. | BV-1.28/1 ✧ *Békét* *hagy* *vkinek* v. *vminek*. | BV-1.28/1

Regionális adatok

Erd *Ha* *békében* *akarsz* *élni*, *hagyj* *békét* másnak. | VG-1.55/168 (2)

Mol *Nem* *hagyok* *békén* *neked*. (Trunk) ✧ *Hadzs két!* 'hagyj *békét* (nekem)!' (Szabófalva) | PJ-1/1.74/2

Rokonsága

Észt *Jäts* mind *rahule!* „*Hagyj* *békén!*” | SN-71/2

Lengyel *Zostaw* *mnie* w *spokoju* „*Hagyj* *békén!*”. | RJ-104/2

Német *Jemanden* in *Ruhe* {*zufrieden*} *lassen* 'ua.'. | HFU-125/2

Olasz *Lasciare* *tranquillo* {in *pace*} *qualcheduno* „*Nyugton* {*békén*} *hagy* *vkit*”. | KK-115/1

7. **Boldog és bölcs, aki más ember kárán tanul és nem magáén • Boldog, aki másokról tanul** KÖZM

☞ Plautus, Publilius Syrus

Ebben a formában gyűjteményeink nem rögzítik. Megfogalmazásában a *Jobb másón tanulni, semmint önmagán* és *Boldog, aki más kárán tanul* áll legközelebb hozzá.

Előzmény

1598 *Iob* másón tanulni, hogy nem mint ő magán. 'Optimum aliena insania frui.' | BD-2.3.3.4

1650 Zrínyi

... soha immár oly dolog nem történhetik, hogy máskor oly dolog nem történt volna. Nihil novum sub sole [Nincs semmi új a nap alatt]. ... azt mondja Salamon, mindenkor és mindenkor így leszen. De az a *boldog és bölcs, aki más ember kárán tanul és nem magáén*. (VH, (23. af.) | ZÖ-299/23, ZP-136/33–36

1653 Zrínyi

Ha a hadban szabad volna bis peccare [kétszer hibázni], Lajos király, tudós volnál a magad kárarúl, de nem szabad, és oda vagyon. *Boldog, aki másokrul tanul.* (VH, 2. disk.) | ZÖ-267, ZP-111/25–27

Későbbi adatok

1713 Leg-jobb az embernek maŕjon tanolnia. | KV-242

1794 Bóldog, a' ki más kárán tanul. | KP-33

1820 Más kárán tanul az okos. | DA-2.121

1850 Szerencsésen tanul, ki más kárán tanul. | BM-1.7396 = 1873 BM-2/1.668/1

1890 Boldog, ki más kárán tanul. | AJ-57

1966 Más kárán tanul az okos. | ON-1.334/302 = 2009 SzÁ-720/2 = 2015 PGy-7.171

Regionális adatok

Deb Más kárán tanul az okos. | KÁ-152 = *Drasz* LK-1312 = *Erd* VG-1.147/75 (78) = *Kra* MM-617 ⇨ Boldog, ki más kárán tanul. | VG-1.147/75c (2) = *Göcs* BE-85/54 = *Szat* BL-909

Szla Más kárán tanul az okos. | PO-249/2

Rokonsága

Angol Wise men learn by other men's harms {mistakes}, fools, by their own „A bölcs emberek mások bajaiból {hibáiból} tanulnak, az ostobák a sajátjaikból”. | 1374 ODEP-901/1

Észt Eks tark õpib teiste, loll oma vigadest „A bölcs mások, a bolond a saját hibáiból tanul”. ⇨ Tark õpib teiste vigadest, rumal enda omadest „A bölcssek mások hibáiból, a bolond a sajátjaiból tanul”. | KA-12

Lengyel Mądrzy się od głupich uczą „A bölcssek az ostobáktól tanulnak”. | 1885 AK-2.427/111

Német Aus anderer Leute Schaden ist gut klug werden „Más emberek kárán jó okulni”. | BB-489/1

Olasz All'altrui danno è bello imparare „Mások bajából szép tanulni”. | LC-408/78

Latin Feliciter is sapit qui periculo alieno sapit. „Boldogan bölcs, aki mások rovására bölcs.” (Plautus: Mercator 4.7.40) | **Kr. e. 254–184** LQ-32 ⇨ Ex alieno vitio sapiens emendat suum „Bölcs ember kijavítja a hibáját”. (Publilius Syrus) **Kr. e. 1. sz.** ⇨ Insaniâ alienâ frui optimum „Más örültségéből a legjobb gazdagodni”. | KV-242 ⇨ Felix, quem faciunt [helyesen: faciunt] aliena pericula cautum. „Boldogok, akik mások veszélyéből tanulják az elővigyázatosságot.” | KP-33

📖 10 európai nyelven és japánul: PGy-7.171